

УДК 94 (= 161. 2) (430)

Віталіна Писцьо
(м. Рівне)

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПІДНЕВІЛЬНОЇ ПРАЦІ В ПРОМИСЛОВОСТІ НІМЕЧЧИНИ

У статті розкрито особливості примусового використання праці українських робітників у промисловості Німеччини. Проаналізовано ставлення німецької влади до остарбайтерів, умови їхнього проживання та праці в чужому середовищі.

Ключові слова: остарбайтери, "східні робітники", німецький окупаційний режим, Міністерство праці Німеччини, Бюро з використання робочої сили, робоча картка, трудові книжки для іноземців, знак "OST".

Постановка проблеми. Значну частину українців, вивезених у період Другої світової війни на примусові роботи, задіяно у промисловості Німеччини. Праця в цій сфері була суворо регламентована численними вказівками, інструкціями, обмеженнями і покараннями за будь-який супротив. Здебільшого робота остарбайтерів була важкою, виснажливою та низькооплачуваною, до того ж із дискримінаційними умовами, які були дуже віддалені від певних визначених стандартів.

Аналіз наукових досліджень проблеми. Джерельну базу досліджуваної проблеми складають архівні документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, зокрема фонди "Рейхскомісаріату України" [1; 2; 3], а також фонди "Районної управи в Острозі" [4], матеріали фільтраційних справ, що знаходяться в Державному архіві Рівненської області [5; 6; 7; 8; 9; 10-45]. Історіографію зазначеного питання складають, зокрема, комплексна праця, присвячена історії подільських остарбайтерів С. Гальчака [46], залучення остарбайтерів до праці у Третньому рейху характеризує Т. Пастушенко [47; 48], а використання праці робітників з України в нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни висвітлює О. Потильчак [49] тощо.

Мета і завдання статті. Метою наукової статті є комплексне дослідження особливостей примусового використання праці українських робітників у промисловості Німеччини. Задля досягнення поставленої мети окреслено розмаїття підприємств промислової ланки, на яких були задіяні остарбайтери; проаналізовано відповідність між роботою, яку виконували східні робітники, її оплатою та умовами праці; висвітлено міри покарань підневільних робітників за різноманітні акти супротиву.

Категорія людей, примусово вивезених під час Другої світової війни на роботи до Німеччини, увійшла в історію під назвою "остарбайтери". Кампанія з відправлення українців до Рейху розпочалася в кінці 1941 року і тривала до кінця 1944 року. Спектр використання праці східних робітників був доволі широким, вони працювали у промисловості, дрібному приватному секторі, сільському господарстві, на залізничних станціях, на будівництві оборонних укріплень, бараків, у шахтах, а також приводили до ладу вулиці міст і сіл, які зазнали руйнувань унаслідок військових дій тощо.

За даними німецької сторони, станом на травень 1942 р. понад 60 % "східних робітників", які знаходилися в рейху, працювали в сільському господарстві, 5,7% – у видобувній промисловості, 5,8% – у металургії, 11% – у машинобудуванні, 2,3% – у хімічній промисловості, 1,4% – в електротехнічній промисловості, 3,1% – на залізниці. Поступово ситуація дещо змінювалася, і вже в липні 1942 р. у сільському господарстві Німеччини було задіяно 42,2% остарбайтерів, решта працювала в промисловості й на

будівництві. У грудні 1944 р. з 2,1 млн. зареєстрованих "східних робітників" в сільському господарстві працювало 725 тис. (35,8%) [49, с. 29].

У переважній більшості випадків робота оstarбайтерів була надзвичайно важкою, виснажливою та низькооплачуваною. Умови праці не відповідали абсолютно ніяким стандартам. Однак людям, які потрапили в результаті несприятливих обставин у таке складне середовище, не залишалося нічого більше, як змиритися і певним чином пристосуватися до нього, тому що виявляти протест втечами чи невиходом на роботу наважувалися далеко не всі, та й не завжди це давало бажані результати, а в деяких випадках ще й набагато ускладнювало й до того непросту ситуацію.

Як наслідок постійних мобілізацій у німецькій економіці була відчутна нестача робочої сили, тому, для заміщення вакантних посад, здебільшого найнижчих рангів (частково цей факт можна пояснити тим, що оstarбайтери в більшості були молодого віку, і до того ж лише зрідка це були кваліфіковані робітники), і виконання різноманітних робіт, у великих масштабах почали залучати іноземних робітників. На початковому етапі такі залучення до праці було добровільним, оскільки люди, не знаючи реальної картини, погоджувалися на від'їзд до Німеччини, однак поступово ситуація прояснювалася, ставали явними всі негативні моменти, тому про будь-яку добровільність не могло бути й мови. Людей силоміць за допомогою облав та під силою зброї виловлювали й відправляли за кордон.

Відразу після прибуття робітники зі Сходу потрапляли в розпорядження Міністерства праці та Бюро з використання робочої сили на чолі з Ф. Заукелем, а потім усі зацікавлені в робочій силі німецькі відомства здійснювали розподіл людських ресурсів відповідно до потреб промисловості й сільського господарства. У результаті одних забирали поміщики, інших направляли на державні чи приватні фабрики й заводи та на різноманітні "чорні" роботи тощо.

Основним документом, що засвідчував особу оstarбайтерів, була робоча картка (arbeitskarte), завірена печаткою установи праці, що містила основну інформацію про особу, її фото та відбитки пальців [36, арк. 2]. З 1 травня 1943 року було введено новий вид посвідчень для оstarбайтерів та робітників з інших окупованих країн – трудові книжки для іноземців (Arbeitsbuch für Ausländer), обсягом у 38 сторінок, де зазначалися різноманітні дані про робітника, зокрема прізвище, ім'я, країна походження, дата й місце народження, державна приналежність, національність, сімейний стан, знання німецької мови і т.д. [46, с. 229].

Загалом умови праці й життя східних робітників були нестерпними, однак, за свідченнями очевидців, у сільському господарстві працювати було дещо простіше, оскільки тут здебільшого все залежало від суто людських міжособистісних стосунків. Що стосується промислового сектору, то людський фактор тут не відігравав ніякої вагомій ролі. Робочий час оstarбайтерів був суворо регламентований, і ніяких послаблень бути не могло.

Загалом українці працювали на різних промислових підприємствах Німеччини (як на державних, так і на приватних). Де саме вони були задіяні, можна простежити за матеріалами фільтраційних справ, які зберігаються в Державному архіві Рівненської області, так, зокрема, Лукерія Данилівна Пацнола з 1942 р. до 1945 р. на цегельному заводі [5, арк. 1-4], Анна Максимівна Радчук біля станка на одній із фабрик з обробки заліза [6, арк. 3], Варвара Пилипівна Данелицька на водопроводі [7, арк. 3], Тетяна Петрівна Луковець на ливарному заводі військової промисловості кранівницею на підйомному крані, а згодом на автомобільному заводі біля токарного верстата [8, арк. 3], Ірина Петрівна Зданевич біля машини на плодоовочевій консервній фабриці [9, арк. 3], Варвара Іванівна Сміцька на хімічному заводі [10, арк. 3], Марта Олександрівна Калюхова на електричному заводі [11, арк. 4], Олексій Федотович Масляничук на заводі з ремонту потягів при майстрові збірного цеху, [12, арк. 3], Марія Сергіївна Петровська в м. Франкфурт на Майні, пакувальницею на заводі з виготовлення добрива [13, арк. 1], Любов Яронівна Гомонець на металевому

трубному заводі прибиральницею цехів [14, арк. 3], Сергій Федорович Бігун на ливарному заводі формщиком [15, арк. 3], Петро Іванович Яковець на хімічному заводі вантажником [16, арк. 4], Василь Петрович Домницький на вугільній шахті [17, арк. 2], Іван Степанович Бондар через свою хворобу був відправлений на різні роботи з прибирання міста Аугсбург (це вважалася така робота, яку могли виконувати і хворі люди) [18, арк. 1], Григорій Іванович Степанюк вантажив вугілля на тепловози [19, арк. 1], Галина Миколаївна Кравець працювала на авіаційному заводі [20, арк. 2], Матрона Максимівна Шевчук – на цинковому заводі [21, арк. 2], Ольга Терентівна Шевчук у м. Гаген на фабриці нарізала на станку болти [23, арк. 8], Ганна Талимонівна Малько у швейній артілі, де шила одяг для робітників [29, арк. 2], Зінаїда Григорівна Пігаль протягом 10 місяців працювала в м. Гамбург на будівництві житлових бараків для робітників [30, арк. 3], Дмитро Кузьмович Савчук – пакувальником на одному із заводів із виготовлення деталей до підшипників [31, арк. 3], Олена Павлівна Мартинюк на цигарковій фабриці в м. Дрезден [24, арк. 1], Мечислав Володимирович Шитковський із середини 1942 року до січня 1945 року працював робітником на металургійному заводі [25, арк. 1], Олександр Павлович Богданець після прибуття до Німеччини працював у залізничному депо – чистив вагони [26, арк. 2], Анастасія Якимівна Дойлюк – на авіаційному заводі чорноробочою [37, арк. 2], Костянтин Іванович Саць – на залізничному складі вантажником [41, арк. 4], і цей перелік можна ще довго продовжувати. Тобто остарбайтери працювали в усіх сферах промисловості, причому як чоловіки, так і жінки рівноцінно змушені були виконувати складну роботу. В обмін на це вони мали лише умови, що склалися із суцільних обмежень і покарань.

На східного робітника № 326 Дуденка за те, що він 23 березня 1944 року, без дозволу на те, раніше встановленого часу залишив своє робоче місце й передав іншому робітнику свою картку, щоб той поставив штамп, накладено штраф у розмірі 20 марок [2, арк. 9]. За те, що Дмитро Дренд, робітник № 1115, ухилився від роботи в неділю 22 жовтня 1944 року, він обкладався штрафом у розмірі 15 марок (які вираховували із його зарплати) [1, арк. 18], а Іван Савович Покидьок, опинившись у подібній ситуації, отримав дещо іншу міру покарання, так, за невихід на роботу в неділю, відразу ж наступного дня його заарештували й направили на 3 місяці у штрафтабір [44, арк. 3].

За спроби втечі німці теж нещадно наказували, однак примусові робітники, намагаючись знайти, хоча б якийсь варіант дій у безвихідній ситуації, все-таки наважувалися на це, таким чином випробовуючи долю, але, на жаль, у більшості випадків змушені були дорогою ціною розплачуватися за свої вчинки.

Надію Степанюк за втечу з табору німецьке гестапо відправило у штрафтабір, де вона пробула 7 тижнів, потім її направили в концтабір, де після допитів вона постала перед судом, який присудив 6 тижнів важкої праці, до того ж її жорстоко били (по 25 гумових палиць щодня) [22, арк. 3], Тараса Івановича Вереса, який працював двірником в одному з німецьких таборів, де проживали закордонні робітники, за спробу втекти з табору було заарештовано на 7 днів [43, арк. 1], Любов Яківні Мишконець (робітниця ливарного цеху одного з німецьких заводів) за втечу, було присуджено 2 місяці тюремного ув'язнення [34, арк. 1].

Однак суворі покарання не зупиняли іноземних робітників, відчайдушніші люди навіть неодноразово наважувалися тікати, хоча наперед знали, чого їм за це чекати. Так, за триразову втечу Семена Францовича тричі було покарано, за перший раз він 1 місяць просидів у в'язниці і ще місяць у концтаборі, а за другу і третю спроби – по місяцю теж провів у концтаборах [35, арк. 1]. Аналогічних прикладів можна навести безліч.

Траплялися випадки, що людям дивом удавалося втекти з місця роботи, однак або вони мали підозрілий зовнішній вигляд, тому поліція їх затримувала на вулиці, або за відсутності документів не могли придбати квитки, однак в обох випадках вони опинялися в поліції, де після різних допитів їм установлювали міри покарання. Так трапилося і з рівненчанкою Єфросинією Євпат, яка зі своєю подругою

полькою Галиною Боленко зуміли втекти з німецького заводу з виготовлення труб для водопроводів, однак на одній із станцій, де вони хотіли придбати квитки, їх затримала поліція, і після допиту жінок відправили в концтабір на 40 днів [33, арк. 2]. Як бачимо, ніякого милосердя й толерантності з боку німців у ставленні до іноземних працівників не було.

Про те, що рівень утеч у середовищі іноземних робітників був доволі високим, свідчать дані, наведені Т. Пастушенко. Починаючи з 1943 року, у Німеччині щомісяця втікали близько 45 000 іноземних робітників, тобто майже 500 000 за рік, більшу частину з яких становили оstarбайтери [48, с. 57-58].

Шкала заробітної плати відчутно коливалася, проте зовсім не відповідала тій роботі, яку виконували українські робітники. Однак працювати слід було сумлінно і невтомно (переважно без вихідних), тому що за будь-який супротив жорстоко карали різноманітними способами (від попереджень, штрафів і до тривалих ув'язнень або утримань у концтаборах тощо). Так, на одному з німецьких підприємств із виплавки та обробки заліза український робітник отримував 30-35 марок у місяць [6, арк. 3], у м. Франкфурт на хімічному заводі отримували від 12 до 20 марок у місяць [10, арк. 3], на електричному заводі чорноробочі в місяць отримували по 50 марок [11, арк. 4], на заводі з виготовлення добрива пакувальники в місяць отримували 70 марок [13, арк. 3], прибиральниці цехів на металевому-трубному заводі – 20-30 марок у місяць [14, арк. 3], вантажники на хімічному заводі отримували 15-20 марок у місяць [16, арк. 3], а на залізничному складі – у середньому по 10 марок у місяць [41, арк. 4], іноземний робітник на металургійному заводі отримував 30-40 марок у місяць [27, арк. 4]. Це за умови, що робочий день часто становив 12 годин, а подекуди й більше.

Неодноразово траплялися випадки, коли під час примусового перебування за кордоном оstarбайтерів переводили з одного місця роботи на інше, не пояснюючи при цьому причин таких дій. Наприклад, Дмитра Кузьмовича Савчука після того, як він попрацював близько 7 місяців пакувальником на одному з німецьких заводів із виготовлення деталей до підшипників, із невідомих йому причин перевели працювати в сільське господарство [31, арк. 3]. Подібна доля випала Григорію Климовичу Пилипчуку, який із початку перебування в Німеччині майже рік був чорноробочим на будівництві військових казарм, згодом майже місяць розвантажував вагони на одній із залізничних станцій, потім був задіяний у викопуванні кабеля на березі річки Одра [32, арк. 6]. Така політика застосовувалася, очевидно, для того, щоб люди не встигали адаптуватися до середовища, не мали друзів, знайомих, їх підтримки і не могли чинити ніяких диверсій.

Яскравими проявами дискримінації було запровадження для оstarбайтерів спеціального знака "OST" (був введений наказом Гімmlера 20 лютого 1942 р. і використовувався до 1944 р. [46, с. 236-237]) і відповідного номеру. Жахливим є те, що номер присвоювали навіть новонародженим дітям східних робітників [3, арк. 33]. Тих, хто не хотів брати номер, що в той час для оstarбайтерів був своєрідною "візитною карткою", могли покарати, так як це зробили з Євгенією Картацькою, якій за пров'яз непокори прийшлося відбути 9 тижнів у концтаборі [42, арк. 2].

Німецька влада контролювала примусових робітників із приводу постійної наявності в них визначеного розпізнавального знаку. За вихід без знаку "OST" східного робітника могли затримати й накласти штраф (розмір якого коливався). Так, за те, що одного разу Ганна Миколаївна Яценко вийшла без указанного знака на роботу, то її забрали в поліцію, допитали, а тоді оштрафували на 15 марок [38, арк. 1], Миколу Григоровича Крупача за подібний інцидент оштрафували на 20 марок [45, арк. 2], а Ніну Федорівну Пігаль на 30 марок [28, арк. 2]. З огляду на те, що подекуди сама заробітна плата становила 20 марок, а то й менше, це було доволі суворе порушення.

Оstarбайтери, які працювали на промислових підприємствах, щодня могли стати жертвами виробничих травм, однак таких гарантій, як соціальне страхування в разі нещасного випадку, отримання травми, по інвалідності, оплачуваної відпустки

вони не мали. Хоча як виняток керівники підприємств у деяких випадках усе ж надавали остарбайтерам відпустки. Наприклад, Костянтина Оверковича Філоника, який працював на хімічному заводі в м. Берлін, директор відпустив на 14 днів додому, за його перебуванням в Україні повинні були слідкувати місцеві органи влади, і після закінчення терміну відпустки місцева управа мали відправити його назад до Німеччини [40, арк. 4]. Хоча така ситуація була, як правило, винятком.

Проживали примусові робітники в таборах, огорожених колочим дротом, без будь-яких окремих зручностей, проте з охороною німецької поліції. За межі табору виходити не дозволяли, лише для виробничих потреб. Здебільшого табори розташовували неподалік від місця роботи, однак були й такі, що знаходилися за декілька кілометрів. Належного харчування не було (наприклад, на лісопильному заводі, де робочий день становив 12 годин, а заробітна плата 10 марок у місяць, добовий раціон харчування складав 250 г. хліба і борщі з брукви два рази [39, арк. 5], іноді хліба виділяли лише по 200 г. [41, арк. 4]).

Катастрофічно не вистачало одягу та взуття, тому остарбайтери, маючи в переважній більшості убогий, нужденний зовнішній вигляд, значно відрізнялися від місцевих мешканців. Це було пов'язано з тим, що організація використання праці робітників із СРСР у Німеччині не передбачала забезпечення їх предметами одягу, тому ще в оголошеннях, що закликали до виїзду, робітникам рекомендували брати з собою в Німеччину змінний одяг (робочий, святковий та білизну), зимові речі, взуття, засоби особистої гігієни (мило, рушники), чашку, ложку й тому подібне [4, арк. 77]. Однак у більшості випадків люди не мали ніякої змоги зібрати найнеобхідніші речі, оскільки їх у результаті облав захоплювали зненацька і в тому, що на них було, відправляли за кордон. У результаті речі, які вони мали, зношувалися, а отримати нові було не так уже і просто.

Антисанітарні умови, які були в німецьких таборах, поєднувалися з дефіцитом предметів індивідуальної гігієни, а це в результаті сприяло розвитку різноманітних інфекцій та хвороб (найпоширенішими, які призводили до летальних випадків були туберкульоз, загальна серцева недостатність, виснаження, плеврит, тиф і запалення легенів) і відповідно високій смертності.

Отож, визначальними особливостями використання праці примусових робітників у промисловості Німеччини були: суворе регламентація робочого дня, заборона з будь-яких причин залишати своє робоче місце, визначений установою праці раціон харчування (у переважній більшості надзвичайно незадовільний), низька, урегульована система оплати праці, вихід на роботу у вихідні, незадовільні умови праці, продумана система покарань за вияв супротиву, суцільне обмеження особистих прав і свобод, позбавлення можливостей задовільняти культурні та духовні потреби тощо.

Висновки. Остарбайтери для Німеччини при тому, що виконували масу різної, край необхідної, часто непосильної роботи, були не цінністю, якою зазвичай є людина для держави, а просто безкоштовною робочою силою, на бажання, можливості й потреби якої ніхто не зважав, але яка повинна була покійно працювати за будь-яких умов і обставин. Загалом процес примусового вивезення українців на роботи до Німеччини, який вирізнявся методичністю, жорстокістю та нехтуванням прав і свобод підневільних осіб, уніс численні корективи в долі сотень тисяч людей.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, оп. 6, стр. 305, арк. 29.
2. ЦДАВО, ф. Р-3206, оп. 6, стр. 306, арк. 15.
3. ЦДАВО, ф. Р-3206, оп. 6, стр. 309, арк. 57.

4. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-27: Районна управа в Острозі, оп. 1, спр. 5, арк. 131.
5. ДАРО, ф.Р-2771: Управління комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області, оп.1, спр. 1, арк. 4.
6. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 2, арк. 4.
7. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 5, арк. 4.
8. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 15, арк. 8.
9. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 16, арк. 5.
10. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 25, арк. 5.
11. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 38, арк. 5.
12. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 43, арк. 5.
13. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 45, арк. 6.
14. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 46, арк. 4.
15. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 50, арк. 5.
16. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 51, арк. 7.
17. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 58, арк. 5.
18. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 69, арк. 7.
19. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 70, арк. 8.
20. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 81, арк. 3.
21. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 83, арк. 4.
22. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 95, арк. 7.
23. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 174, арк. 10.
24. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 176, арк. 2.
25. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 193, арк. 3.
26. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 203, арк. 2.
27. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 208, арк. 7.
28. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 262, арк. 5.
29. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 265, арк. 5.
30. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 275, арк. 7.
31. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 293, арк. 5.
32. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 298, арк. 8.
33. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 352, арк. 5.
34. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 355, арк. 8.
35. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 361, арк. 7.
36. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 416, арк. 6.
37. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1081, арк. 4.
38. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1110, арк. 5.
39. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1121, арк. 9.
40. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1140, арк. 7.
41. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1151, арк. 8.
42. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1211, арк. 5.
43. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1350, арк. 8.
44. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 1360, арк. 9.
45. ДАРО, ф.Р-2771, оп.1, спр. 2320, арк. 5.
46. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів" (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / Гальчак С. Д. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
47. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 854-859.

48. Пастушенко Т. "Остарбайтери" – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // *Історія в школах України*. – 2004. – № 9-10. – С. 55-58.
49. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / Потильчак О. – К.: "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – 49 с.

SUMMARY

The article reveals the peculiarities of Ukrainian workers' forced labour usage in German industry. Both the attitude of the German authorities to ostarbeiters, and their living and working conditions in an alien surrounding have been analyzed in the article.

Key words: ostarbeiters, "eastern workers", German occupation regime, Ministry of Labour of Germany, Labour Force Usage Bureau, labour card, work-book for foreigner, the "OST" sign.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты особенности принудительного использования труда украинских рабочих в промышленности Германии. Проанализировано отношение немецких властей к остарбайтерам, условия их проживания и работы в чужой среде.

Ключевые слова: остарбайтеры, "восточные рабочие", немецкий оккупационный режим, Министерство труда Германии, Бюро по использованию рабочей силы, рабочая карточка, трудовые книжки для иностранцев, знак "OST".